

A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐZMÉNYEIRŐL

TAKÁCS ZOLTÁN BÁLINT

THE PECHENEGS AND THE HUNGARIAN
SETTLEMENT IN THE CARPATHIAN BASIN

by Zoltán Bálint Takács

The Hungarian settlement in the Carpathian Basin at the end of the 9th century is usually thought to be the consequence of a Pecheneg attack. In Regino's Chronicon, Hungarians feature as dangerous and undefeatable enemies of Europe, and the author is alone amongst his contemporaries with his claim that it was the Pechenegs who forced the Hungarian tribes out of their former homeland. However, this remark can change our understanding of the events, as he may have wished to draw attention to the possibility to defeat the Hungarians, making use of the Pechenegs to pin them down on the passes of the Carpathians. We can also witness the Pechenegs in Konstantinos' De administrando imperio, a political work written in the middle of the 10th century when they were a major power in the steppe region of Eastern Europe. He talks several times about the Pechenegs having attacked the Hungarians in the Dneper-Seret region and driven them out. A closer analysis of the relevant passages in the text, however, reveals that the author just projected the contemporaneous political situation to the previous century, thus presuming a Pecheneg-Hungarian war to have taken place. He was also thinking in a similar way when mentioning a Bulgarian-Pecheneg alliance. The reason for the Hungarian immigration to the Carpathian Basin was not so much a Pecheneg attack as the Kabar tribes joining the Hungarians. By virtue of steppe way of political thinking, this move must have generated a considerable tension between the Kazars and the Hungarians, the latter already tending westward.

A magyarok Kárpát-medencébe történt 9. századi áttelepedését a rendelkezésre álló, az eseményeket leíró források alapján a honfoglalás kifejezéssel illetjük. A szó a nyelvújítás korában jött létre a német 'Landnahme' tükörfordításaként, és a Czuczor-Fogarasi szótár a következőképp határozza meg a jelentését: „Akár fegyverrel, akár szerződéssel és bölcs törvényekkel vagy mindezekkel együtt valamely államnak, országnak önálló biztos és állandó létrehozása.” Szabó Károly 1869-ben megjelent *A magyar vezérek kora* címet viselő munkájában mindössze kétszer, egy fejezetcímben és egy alkalommal szövegközt használja. Általános elterjedésére csak a 20. század elején került sor, amelyhez jó alapot teremtett az 1900-ban kiadott, Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar honfoglalás kútfüi* című forrásgyűjtemény, amely már címében szerepeltette ezt a szót. A honfoglalás kifejezés mellett ugyan léteznek más jelölések is, de talán a külföldi források és Anonymus hatására, amelyek a fegyveres harcot hangsúlyozzák az események kapcsán, ma már általánosnak tekinthető ez az összetétel. Az eredeti, az idézett szótárban is meghatározott jelentéséhez képest mára komoly jelentésszűküléssel számolhatunk abban az értelemben, hogy a honfoglalás korának tárgyalását lezártnak tekintik az egész Kárpát-medence elfoglalásával.¹ Jó példát nyújt erre Szent István halálának 950. évfordulójára megjelent tanulmánykötetben olvasható meghatározás: „A magyarországi latin nyelvű elbeszélő kútfükben dicsőséges eseményként megörökített, ám valójában a 895-ben a besenyőktől Etelközben, valamint Havasalföldön a bolgároktól elszenvedett súlyos katonai vereségek kiváltotta honfoglalás, vagyis a *Kárpát-medence magyarok általi birtokbavétele* [kiemelés tőlem], a ma történéskének szemében egyszerű szállásváltásnak tűnik.”²

1. A kifejezés jelentéseinek aspektusait és változását még nem dolgozták fel. Nemzetközi kitekintéshez ld. Schneider, Reinhard: Zur Problematik eines undifferenzierten Landnahmebegriffes, In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlegendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte, Teil 1.* Sigmaringen, 1993. 11-57.

2. Petrovics István: Szent István államszervezése, in: Kristó Gyula (szerk): *Az államalapító*, Bp., 1988. 45.

A magyar honfoglalás okai között ma egyértelmű bizonyossággal jelölik meg a besenyők Etelközbe, a magyarok szálláshelyére vezetett támadását, amelynek következtében a magyarok kénytelenek voltak elhagyni lakóhelyüket és új helyre, a Kárpát-medencébe költözni. A felfogás olyannyira tartja magát, hogy a besenyő támadást negligáló véleményeket akár szélsőségesnek is minősíthetjük,³ még abban az esetben is, ha tudományos igényű feldolgozás, bizonyítéksor áll mögötte. Az ilyen minősítés feltételezi, hogy rendelkezünk egy olyan standard, konkrétan a magyarok honfoglalásával kapcsolatos, biztos talajon álló állásponttal, amely sem teljes egészében, sem részleteiben nem támadható, mert az alátámasztást nyer a források által, és elfogadást a szaktudomány részéről. Ilyen biztos talajon álló nézet azonban nem került megfogalmazásra, amin nem is csodálkozhatunk, mint azt néhány forrás és a rájuk vonatkozó vélemények rövid áttekintéséből is láthatjuk.

A FORRÁSOK

Regino, volt prümi apát (892-899) Trierben 908-ban befejezett Világkrónikájában évszám szerinti rendben haladva a 889. évnél mondja el a magyarokkal kapcsolatos ismereteit. Az apát két okot jelölt meg arra vonatkozóan, hogy a magyaroknak miért kellett elhagyniuk hazájukat: egyrészt a besenyők támadása, másrészt a magyarokat, azok túl nagy száma miatt már nem tudta ellátni a szkítiai föld. Regino tudósítását a kutatás egyik vonulata, egyeztetve azt Konstantinosz alább idézett munkájával, a Levédiából való meneküléshez kötötte, míg a másik a Kárpát-medencébe való beköltözés forrásaként hasznosította.⁴ Ismereteim szerint a szakirodalom nem tulajdonított különösebb jelentőséget a tudós apát azon kitételének, miszerint a besenyőknek azért sikerült a magyarok elleni akciójuk, mert nem csak számban, hanem vitézségben is nagyobbak voltak. Regino három év (889, 894, 901) eseményei kapcsán említi a magyarokat, és már első alkalommal megjegyzi, hogy a magyarok fenevadnál is kegyetlenebb nép, akik az itáliai királyság nagy részét is elpusztították. A 901-es esztendőnél pedig részletesen beszél a magyarok észak-itáliai hadjáratáról, amelynek során azok végtelen nagy pusztítást vittek végbe, és kegyetlenül pusztították az ellenálló lakosságot, köztük sok püspök és gróf is áldozatul lett. Az ilyen hírek hallatára érthető, hogy a 889. évnél az apát miért írja le olyan kegyetlenné a magyarokat, akik nemcsak veszélyesek, hanem fenevad módjára élnek. Regino toposzokat használ, de nem véletlenül. Olvasóiban érzékeltetni akarja, hogy ez a keletről való nép kegyetlen módon tör a keresztény emberekre, megölve nemcsak a városok lakóit, hanem Isten szolgáit is. Viszont van esély ellenük, hiszen van rá példa, hogy legyőzhető. A példát pedig a besenyők mutatják, akik igaz, hogy pogányok, de mindenképp vitézebbek, mint a magyarok. Regino krónikája, véleményem szerint, ezért nem hozható fel egyértelműen bizonyíték gyanánt amellett, hogy a besenyők idézték volna elő a magyarok átköltözését a Kárpát-medencébe. Az e megállapítást tartalmazó mondat egyelőre csak a tekintetben érdekes, hogy egyáltalán tud a besenyőkről, és azt ebben a formában adja elő, hiszen minderről más korabeli forrás nem tesz említést. Tudjuk azonban, hogy ekkor szoros a kapcsolat a bizánci és az európai területek között. Egy követjárás emlékét őrizte meg például a Fuldai Évkönyv, amikor azt írja, hogy Leó császár Lázárt küldte el Regensburgba.⁵ Valószínű, hogy Regino is egy bizánci szemtanú beszámolóját öröki-

3. „Van olyan szélsőséges álláspont is, amely egyenesen megkérdőjelezi a besenyő támadás megtörténtét, s a magyar történetírás komplexumáról beszél.” Tóth Sándor László: A honfoglalás, in: Kristó Gyula - Makk Ferenc (szerk.): Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről, Szeged, 1996. 46. A „besenyő komplexumról” Padányi Viktor: Dentu-Magyarica, Veszprém, 1989. 372-376., 411-421.

4. A honfoglalás korának írott forrásai, szerk.: Kristó Gyula, Szeged, 1995. (a továbbiakban HKIF) 195. (Kordé Zoltán fordítása). A 899-es évszám hiteléről Györfly György: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez, Történelmi Szemle 14 (1971):3-4. 282-283. A Levédiából való távozáshoz kapcsolta Czeglédy Károly: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései, Magyar Nyelv 41/42 (1945/46):1. (a továbbiakban Czeglédy 1945/46) 47-48. Etelközhöz kötötte Györfly: ibidem

5. HKIF 190-191.

tette meg, aki vagy arról beszélt, hogy a magyarok szomszédságában él egy nép, amelynek segítségével talán sikerül a magyarokat kordában tartani, vagy arról, hogy az Európát a 10. század elején sakkban tartott magyarok egykor vereséget szenvedtek a besenyőktől. Regino tehát nem erősíti meg az etelközi magyar - besenyő háború tényét.

Szintén a besenyők támadását jelöli meg VII. Konstantinosz bizánci császár *De administrando imperio* cím alatt ismert munkájában annak okaként, hogy a magyarok beköltöztek a Kárpát-medencébe. A császár által adott kép azonban nem egyértelmű, mai fogalmazással élve, ellentmondásokkal terhelt. Közvetlenül a magyar honfoglalással hozható kapcsolatba a DAI 38/19-23 és a DAI 40/13-22. Az előbbi szerint a besenyők Árpád fejedelemmé választása után a besenyők rátámadtak a magyarokra (Konstantinosznál türkökre) és új föld keresésére kényszerítették őket, amit meg is találtak és meg is szálltak, ti. azt a területet, amelyet a császár megfogalmazásában „ma is laknak”. Az utóbbi elbeszélés szerint pedig a magyarok a bizánci császár, VI. Leó szövetségében legyőzték a bolgár uralkodót, Simeont, ami arra készítette, hogy békét kössön Bizánccal. Simeon ezután szövetséget kötött a besenyőkkel, akik megtámadták a magyarok lakóhelyét, ahol csak a hadrafogható népességnek a családtagjai és az örök tartózkodtak, ami miatt könnyen elpusztíthatták a magyarok földjét. „Miután pedig a türkök viszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak.”⁶

Kapcsolatba hozzák a honfoglalással Konstantinosz munkájának további két részletét is. A DAI 37/8-14 szerint a besenyők egy kazár-úz támadás miatt elmenekültek szállásaikról és új után kutattak. Amikor rábukkantak a magyarok lakóhelyére, legyőzték őket és letelepedtek ott. A DAI 38/19-23 szerint pedig a besenyők, akiknek másik neve kangar, miután vereséget szenvedtek a kazároktól, a magyarok földjén telepedtek le. A két történet első ránézésre nem függ össze egymással, az két egymástól független eseményről ad tájékoztatást. Leginkább az erősíti ezt a véleményt, hogy a 37. fejezetben a besenyők elszenvetői voltak a kazárok és úzok szövetséges támadásának, a 38. fejezetben pedig a besenyők indítottak támadást a kazárok ellen. A végeredmény mindkét esetben ugyanaz: a besenyők vereséget szenvedtek és arra kényszerültek, hogy új lakóhely után nézzenek. A 38. fejezetben olvasható elbeszélés a szövegösszefüggés alapján jól kapcsolható a levediai eseményekhez, ugyanis a háború miatt költöznek át a magyarok Etelközbe, a Kárpát-medencét megelőző szálláshelyükre. Néhányan azonban ezt a szövegrészt is a honfoglalás eseményeihez kötik abból a megfontolásból, hogy egy besenyő-magyar összecsapás volt, ami végeredményében elvezetett a honfoglaláshoz. Kristó Gyula határozottan elkülönítette a két történet által elmondott eseményeket, viszont úgy látja, hogy a kangar-besenyő támadás már nem Levédiában tartozódó magyarokat érte, hanem az Etelközbe tartó, de oda még nem megérkezett átköltözőket, vagy a Volga vidéken a katonai biztosítást ellátó telepeket érte.⁷ Jómagam a két fejezetben olvasható történet egymásra vonatkozathatósága mellett érveltem azon az alapon, hogy a részleteiben megegyező (a besenyők veresége majd menekülése, új lakóhely keresése, rábukkanás a magyarokra, harc a szállásterületért a két nép között, a besenyők győzelme és letelepedése) két történet bizonyos fokú ellentmondása abból adódik, hogy a lejegyző, azaz a bizánci császár más-más szemzőgből, más-más koncepcióval írta meg a két fejezetet. A 37. fejezetben a besenyők távozásának oka áll a középpontban, a 38. fejezetben pedig a magyarok elvándorlásának megvilágítása az elsődleges cél. Lényegesnek tartottam, hogy a besenyők támadása a magyarokat nem Etelközben, hanem az azt megelőző szálláshelyükön érte, ami egyben uralomváltáshoz is elvezetett, Levedi dinasztiáját Álmos családjának uralma váltotta fel.⁸

Harmatta János a Magyar Nyelvben megjelent tanulmányaiban olyan körülményekre hívta fel a figyelmet, amelyek döntően befolyásolják az etelközi magyar-besenyő háború(k) megítélését. Joggal mutatott rá, hogy a 9. század végi magyar külkapcsolatokat megvilágító források Konstantinosz császár tu-

6. Moravcsik Gyula fordítása.

7. Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, Bp., 1980. (a továbbiakban Kristó 1980.) 99-100.

8. Takács Zoltán Bálint: *Levedi és Levedia a magyarok történetében*, in: Birtalan Ágnes - Yamai Masanori (szerk.): *Orientalista* Nap 2000, Bp., 2001. (a továbbiakban Takács 2001.) 223., 226-229.

dósításán kívül egyáltalán nem tesznek említést arról a támadásról, amely az Etelközben élő magyarokat érte a besenyők részéről. Sem VI. (Bölcs) Leó Taktikája, sem György barát krónikájának folytatója, sem a Fuldai Évkönyvek mint egykorú vagy közel egykorú források nem szólnak a két steppei nép összecsapásáról, csak a magyarok és a bolgárok egymással vívott háborúiról. A források hallgatásán kívül szintén nem támogatja a feltételezett etelközi magyar-besenyő konfliktust az a tény, hogy a besenyők csak a 10. század első felében vették birtokba a magyarok elhagyott szállásterületét. Harmatta János Konstantinosz besenyőket bevonó tudósítását tulajdonképpen egyfajta propagandatörekvéssel magyarázta, amelynek egyik célja Simeon sikereinek kiemelése.⁹

A De administrando imperio egészét tekintve feltételezhető egy másik magyarázata annak, hogy miért hozta összefüggésbe a császár a magyarok elvonulását Etelközből a besenyők bolgár szövetségben végrehajtott támadásával. Érdeemes megvizsgálni a besenyők és a velük kapcsolatban említett népekkel kapcsolatos császári leírásokat. A DAI 8. fejezete szerint Bizáncnak érdekében áll egyezséget kötni a besenyőkkel, hogy azok vonuljanak az oroszok, a bolgárok és a türkök, azaz magyarok ellen, „mert ezeknek [ti. a besenyőknek - T. Z. B.] módjukban áll mindazok ellen harcolni, s minthogy sokszor mentek ellenük, most már félelmetessé váltak szemükben” (DAI 8/21-22.). A bolgárokkal kapcsolatban a DAI 5. fejezete beszél a besenyők támadásáról, akik erősebbek lévén, könnyen győznek a bolgárok felett, mint az többször meg is történt, a császár szavai szerint: „több ízben tönkrevették és kifosztották őket” (DAI 5/11-13.). Az oroszoknak, a 2. fejezet szerint, csak akkor van lehetőségük hadba vonulni, ha békében vannak a besenyőkkel, máskülönben ezek hátba támadják az orosz földeket. A bolgár és orosz történelem bizánci forrásai tájékoztatást adnak arról, hogy a besenyők valóban harcoltak a bolgárok és az oroszok ellen.

A mű szerzője, vagy szerkesztője pontosan tudta, hogy a 10. század közepén a besenyők azon a területen éltek, ahol korábban a magyarok szállásterülete volt. A 10. század közepének erőviszonyai egyértelműen mutatták a besenyők katonai fölényét a steppén. A De administrando imperio nagy része nem másról szól, mint arról, hogyan lehet a besenyőket felhasználni Bizánc határainak védelme szempontjából. A besenyők nemcsak arra képesek, hogy ellenőrizzék a Dnyeper gázlóit, hanem megfelelő fizetség ellenében szövetségesként fogadhatók fel, nemcsak a bolgárok, oroszok, a cherszoniak, hanem a magyarok ellen is. A császári munka belső használatra készült azzal a céllal, hogy a leendő uralkodónak, Romanosznak vezérfonalul szolgáljon. Ebből következően az aktuálpolitikai helyzetből indult ki. A császár egyes szám első személyben ad tanácsot fiának, és a munka szinte legelején, az előszó után rögtön, a következőt olvashatjuk: „Úgy vélem, hogy minden időben előnyös a rómaiak császárának, ha azon van, hogy a besenyők népevel békében legyen, velük baráti egyezséget és szerződést kössön, hozzájuk innen évente illő és a nép számára megfelelő ajándékokkal ügyvivőt küldjön, viszont onnan kezeseket, azaz túsokat és ügyvivőt vegyen, akik az illetékes hivatalnokkal ebbe az istenoltalmazta városba jönnek, és élvezik a császári jótéteményeket és mindenféle, a császárhoz illő méltó bőkezűséget” (DAI 1/16-24.). A szövegből egy egyenrangú szövetség léte olvasható ki.

A krónikákat Konstantinosz jól ismerte, az azokból levont következtetéseket beleszötte az aktuális politikai helyzetről szóló munkájába. Azt is tudta, hogy a magyarok előző, Kárpát-medencén kívüli lakóhelye megegyezett a korabeli besenyő szállásterülettel. Önként adódott, hogy a két nép harcának eredménye a szállásváltás. A DAI 37/8-14 és a DAI 38/19-23 egy valós, a magyarok által elvesztett háború okozta szállásváltást mond el a besenyők (kangarok) és a magyarok között. A második szállásváltást sem tudta másképp elképzelni a császár, mint úgy, hogy a besenyők újra elűzték a magyarokat.

A DAI 40/13-22 - látszólag - részletes tájékoztatást ad, amelynek egésze azonban - véleményem szerint - a császár kombinációjának az eredménye, melynek elemei ismertek voltak, csak össze kellett azokat fűzni. A Simeon uralkodása idején lezajlott bolgár-bizánci háborúról a krónikák részletesen beszámoltak. A császár a magyar átköltözés idejéről tudta, hogy nagyjából fél évszázaddal korábban történt, ami nagyjából egybeesett a besenyők megjelenésével Etelközben. Tisztában volt tehát azzal, hogy a be-

9. Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel, Magyar Nyelv 94 (1998):2. 146-151. Uő.: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja, Magyar Nyelv 97 (2001):1. (a továbbiakban Harmatta 2001) 10-14.

senyők az ő idejében a magyarok egykori szállásterületén laktak, állandóan harcolnak és harcba hívhatók. Tudta, hogy Simeon bosszút akart állni a magyarokon, és ez egy kisebb győzelemmel sikerült is. Ha a győzelem olyan megsemmisítő lett volna, mint azt György barát írja, nincs magyar honfoglalás.

A besenyők magyar honfoglalásban játszott szerepéről a magyarországi latin nyelvű források sem tudnak. Anonymus történetében egyáltalán nem szerepel a besenyők támadása, nála a dicsőséges honfoglalás előzménye is harci sikerekben gazdag. Az új hazát már Szkítiában kijelölték, mert Pannónia elfoglalása nem jogalap nélküli, hiszen az egykor azt birtokló Attila leszármazottja a választott fejedelem, Álmos. Veszprémy László feltételezi, hogy ez a mozzanat egyben az egész mű céljára is fényt vet, úgymint Bizánccal szemben az ősi jog hangsúlyozása a magyar területek birtoklása tekintetében.¹⁰ Anonymus külföldi forrásait az elmúlt években a történettudomány egyre pontosabban feltárta. Egyik ilyen forrása volt Regino munkája, akitől többek közt átvette a honfoglalás dátumát, igaz 884-re romlott formában, de hozzá köthető a Szkítia leírás egyes részletei, a karantán határokra való utalás, a kalandozások leírása.¹¹ A nyolcadik, a kijevi fejedelem elleni csatát leíró fejezetben Álmos szónoklatot intézett vitézeihez, mely fikatív beszéd egyes részeit a szerző a Nagy Sándor regényből és Dares Phrygius művéből vette át.¹² Egy mondat esetében azonban Regino egyik kijelentésére való utalást fedezhetünk fel, amelyben a prümi apát a magyarok Szkítiából való kivonulásának okaként a besenyőket nevezi meg, hozzátéve a már tárgyalt rövid magyarázatot, tudniillik a besenyők vitézségük és számuk nagysága miatt arattak sikert. Elképzelhetőnek tartom, hogy erre a kitételre reagált Anonymus fikatív szónoklatában: „A virtust bizony nem a népek sokasága, hanem a lélek bátorsága táplálja.”¹³ Természetesen ez nem szolgál érvként Regino általam adott értelmezése mellett, hiszen Anonymus egy dicsőséges honfoglalás-történet írt, amivel nem volt összeegyeztethető az egyik legfőbb forrásában olvasható, a magyarok vereségét elbeszélő történet.

A 14. századi krónikakompozíció a honfoglalás előzményeiről egy érdekes mondatot őrzött meg, miszerint a magyarok Kijev városa után egy olyan területre érkeztek, ahol a megszámlálhatatlan sas miatt nem tudtak megmaradni, és gyorsan behúzódtak Magyarországra. A magyar honfoglalás tehát hiába volt elhatározás eredménye, az végül is menekülés volt. A magyar nyelv régi szava volt a *bese*, melynek jelentése 'sas', és ebből kiindulva a besenyő támadásra szokták vonatkoztatni, és annak már teljesen torzult, mezeszerűen fennmaradt emlékeként tartják nyilván, de toposzként való értelmezése sem elképzelhetetlen.¹⁴

A fentiek alapján látható, hogy nem értékelhetők szélsőségesnek az etelközi magyar-besenyő háborúkat kétségbevonó vélemények, hiszen azok nem szubjektív, a mai gondolkodásból kiinduló megfontolásokra épülnek, hanem a források (hallgatása vagy magyarázható bőbeszédűsége) talaján állnak.

A KAZÁR KAGANÁTUS ÉS A BESENYŐK

A Kazár Kaganátus a 7-10. században a steppe meghatározó hatalma volt. Történetének négy évszázada alatt folyamatosan változtak határai, kezdve a Kaukázustól a Fekete-tengertől északra elterülő vidékig. A kaganátus határainak pontos meghatározása nem lehetséges, nem állnak olyan források a rendel-

10. Veszprémy A honfoglalás és a középkori magyarországi latin krónikák múltképe, in: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Egy tudományos tanácskozás anyaga, Újvidék, 1997. 208.

11. Összefoglalóan Thoroczkay Gábor: Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai. Historiográfiai áttekintés, Turul 72 (1999):3-4. 108-117. Legújabbban Kristó Gyula: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon, Bp., 2002. 53-54.

12. HKIF 290. (956. jegyzet)

13. HKIF 290. (Veszprémy László fordítása). Anonymus: „Quia virtus non valet in multitudine populi, sed in fortitudine animi., Pauler Gyula - Szilágyi Sándor: A magyar honfoglalás kútfoi, Bp., 1900. 403. Regino: „... qui Pecinaci vocantur, ... eo quod numero et virtute prestant...” Rau, Reinhard: Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte, 3. rész, Berlin 1960., 284.

14. Györffy György: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében, Valóság 1973:7. 10. Kristó Gyula: A honfoglalás a középkori magyar történeti hagyományban, Magyar Tudomány 103 (Új f. 41):8. 1006. Harmatta 2001. 13 hangsúlyozza, hogy a bese szónak nincs 'sas' jelentése, csak 'kánya, varjú', ill. kiemeli az egész történet mitikus jellegét.

kezésünkre, amelyek alapján végig tudnánk követni az idő előrehaladtával a határok változását. Haszdaj ibn Saprut cordobai zsidó orvos és József kazár uralkodó levélváltásában olvashatjuk a kazár területek leírását, azonban nem abszolút számokban, mint például ibn Saprut saját hazájára vonatkozóan, hanem népek felsorolásával. Analógiával szolgálhat Kül tegin és Bilge kagán felirata, amelyek elején hasonló elv szerint kerül bemutatásra a türkök hatalmi területe, azaz a népek felsorolásával. Jól magyarázható a források ilyenét fogalmazása a steppei hatalmi felfogással, miszerint a steppei állam nem a területiségre, a határok pontos megvonására épül, hanem a meghódított, behódolt népekre.¹⁵ Nem kazár források alapján sem tudunk azonban pontos képet adni a kaganátus kiterjedéséről. A muszlim források közül a 10. század elején író ibn Ruszta annyit mond el a besenyő földtől tíz napi útra elterülő kazár területekről, hogy széles ország az és az egyik oldalán egy nagy hegy van, amely Tiflis vidékéig terjed. Szól még két jelentősebb városról, Etilről és Szamandarról.¹⁶

VII. Konstantinosz munkájában sem találunk olyan részt, amelynek segítségével pontosan meg lehetne határozni a birodalom határait. A császár egy helyen azonban említést tesz Sarkelről, amely a kazár-besenyő határon volt található. Az adat azonban nem vonható be a 9. század viszonyainak vizsgálatába, ugyanis Konstantinosz csupán a 10. századi besenyő területek leírásakor említi az erődöt, és csak ennek során tér rá a 9. század első felében történt felépítésének körülményeire. A leírásból tehát, figyelembe véve a steppei határok gyors változásait, csak a 10. század közepi állapotokra vonatkozóan lehet megállapításokat tenni. Emellett a régészeti kutatások által felszínre hozott leletek szerteágazó kapcsolatokra utalnak a Krímmel, Bizánccal, valamint a transzkaukázusi és közép-ázsiai területekkel. A képhez hozzátartozik az is, hogy a kereskedelmi úton idekerült leleteken kívül jól megfoghatók a helyi kézművesség termékei is. Mindez inkább a nyugodt mindennapi élet képét vetíti elénk, mintsem az állandó háborúskodást vagy legalább készenlétet, mint azt egy határerőd esetében elvárhatnánk.

Hasonlóan a Kazár Kaganátushoz, a besenyők 9. századi földrajzi helyzete sem határozható meg a maga teljességében.¹⁷ Ráadásul ez esetben még olyan forrás sem áll a rendelkezésünkre, amely legalább felsorolná, hogy milyen népek tartoznak a besenyők hatalma alá, mint azt József kagán megtette a Kaganátus esetében.

A muszlim szerzők alapján a 9. századi besenyő szállásterület a dél-orosz steppére lokalizálható. Az e vidékre vonatkozó legfontosabb értékelhető információkat a Hudud al-'alam nyújtja. A 10. század második felében ismeretlen szerző által perzsa nyelven írt munka több fejezetében foglalkozik a török népek lakta vidékekkel, országokkal, így a kazárokkal és a besenyőkkel is. Az egyes népek leírásánál a térképet használó szerző az adott nép által lakott terület határait írja le, majd rátér az ott található városok rövid bemutatására. A Hudud al-'alam forrásai szélest kört ölelnek fel, amelyek szétválasztása évtizede tárgya a filológiának.¹⁸ A kazárok a besenyőkhöz való kapcsolatának kérdéskörét tágíthatja a besenyőkre vonatkozó két leírás. A szerző két besenyő csoportot különböztetett meg: a török besenyőket és a kazár besenyőket. A török besenyők által lakott terület határai a következők: keleten az oguzok (Ghuz), délen a burtászok (Burtas) és Baradhas nép, nyugaton a magyarok (Majghari) és a Rus, északon pedig a Ruthas folyó. A kazár besenyők határai a következők: északon a Kazárok-hegy, délen az alánok, nyugaton az Oguz-tenger, északon a Mírvat nép. A szerző a földrajzi behatároláson kívül beszámol arról is, hogy a kazár besenyők korábban a török besenyők egy csoportja volt, akik meghódították új területeket.

15. A kazár levelezésre, miszerint az a kaganátus megszűnése után keletkezett ld. Vékony Gábor: A kazár kérdés I. A kazárok és a zsidóság, *Életünk* 30 (1992):8-9. 919-930. Az orkhoni feliratok részletes elemzése a kérdés szempontjából Vásáry István: *Nép és ország a türköknél*, in: Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*, Bp., 1983. (a továbbiakban: Vásáry 1983) 189-213.

16. Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1*, Bp., 1997. (a továbbiakban: Kmoskó1997) 203.

17. A besenyők korai és egész történetére ld. Kurat, A. N.: *Peçenek Tarihi*, Istanbul, 1937. 286.

18. A klasszikus munka Minorsky, V.: *Hudud al-'alam. The regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.*, London, 19702. (a továbbiakban: Hudud al-'alam)

tüket. Ezen megszerzett területen vándorolnak ők egyik helyről a másikra. Minorsky szerint a török besenyők területe ezen nép régebbi lakóhelyét írja le az Ural és a Volga között, míg a kazár besenyők leírása az új, az Azovi-tengernél található szállásterületre vonatkozik.¹⁹

A török besenyők határainak értelmezése nem egyértelmű, ugyanis az egyes népek leírása nem egyeztethető össze egyértelműen. Jól szemlélteti ezt a török besenyőket keletről határoló oguzok leírása. Róluk azt tudjuk meg, hogy nyugati és déli határukat a Volga alkotja. A kazárok esetében szintén határt alkot a Volga. A török besenyők határai tehát valahol itt kereshetők, a Volgától keletre eső vidéken. Jól beleillik ebbe a képbe a Konstantinosz császár által mondottak, miszerint a besenyők eredeti szállása, őshazája az Etil, azaz a Volga és a Jajik, azaz az Urál folyók között van (DAI 37/2-4).

A császár egy másik megjegyzése, miszerint a besenyők egy részét kangarnak is nevezik (DAI 37/68-69 és DAI 39/19-23), tovább árnyalja a képet. Czeglédy Károly a Már Aba és Már Gregor szír nyelvű életrajzaiban talált egyik írásképet Hangaraye formában rekonstruálta és azt a kangar népnévhez csatolta. Omeljan Pritsak a rekonstruált alakot a tochar nyelvű magyarázta és összevetette a kis Yüeh-chih fellelmezésekkel. Legújabbban azonban Harmatta János a szentek életében található íráskép olvasatát nem fogadja el és törli azt a besenyőkre vonatkozó adatok közül.²⁰ Így ez esetben két munka, a Hudud al-'alam és a De administrando imperio áll a rendelkezésünkre, de ezek alapján is sokat megtudhatunk.

A DAI 38/19-23. szerint a besenyők a kangar elnevezést korábban viselték. A 'korábban' kifejezést a császári lejegyzés idejéhez, tehát csak a 10. század közepéhez viszonyítva értelmezhetjük, azaz pontosabb időmeghatározást nem tesz lehetővé. Mégis maga a szófordulat egy steppei népalakulás folyamatába enged bepillantást. A 'korábban' kifejezés arra az eseményre utal, amikor a kangarok megtelepedtek a besenyők földjén és az ott talált népeket, néptöredékeket saját hatalmuk alá vonták. Maga a kangar név az új népcsoport belső elnevezése lett, az idegen szemlélők számára azonban ez a változás nem tűnt fel. Ők továbbra is a terület egykori lakosairól, a besenyőkről neveztek az akkor már minőségileg más, új népalakulatot. A besenyők itteni korábbi folyamatos jelenlétére utal a Hudud al-'alam megkülönböztetése, amely egyedülálló módon választja szét a török és a kazár besenyőket. A két megnevezés mögött valóban fennáll egy területi különbség, mint arra Minorsky is utal, de egyben a kangarok megérkezése előtti időszak emlékeként is értelmezhető a különbségtétel. Ez leginkább a török besenyők esetében képzelhető el leginkább. A DAI 37. fejezetének megjegyzése, hogy csak a besenyők egy részét nevezik kangarnak, szintén támogatja a feltételezést. Mindebből az is következik, hogy erről egy kangar informátor számolt be Bizáncban a császári udvarban. Az informátor magát kangarnak nevezte, de a bizánciak besenyőnek. Összefoglalva, a Volga és az Urál folyó között az addig is ott lakó besenyőket a kangarok újjászervezték. Ennek eredményeképp ugyan a steppei szemléletnek megfelelően egy új hatalmi csoportosulás jött létre, de az idegen szemlélő számára ez a változás nem jelent meg. Ez az oka annak, hogy az itt kialakult új népcsoport továbbra is besenyő név alatt szerepel forrásainkban. Csak a széles látókörű Konstantinosznak köszönhető, hogy fennmaradt az új népalakulat önelnevezése, a kangar.

A kazár besenyők kifejezés értelmezésénél utalnunk kell ibn Rusztára, aki a Kaganátus földrajzi és politikai leírásánál megemlíti, hogy a kazárok minden évben megtámadják a besenyőket.²¹ A Volga és az Urál között létrejött új csoportosulásnak nemcsak a kazárok, hanem kelet felől az úzok nyomásának is ellent kellett állnia. Egyértelműen utal erre Konstantinosz munkájának 37. fejezetének elején, ahol röviden áttekinti a besenyők történetének csomópontjait. Itt olvassuk, hogy a besenyők azért kényszerültek

19. A török besenyők leírása: Hudud al-'alam 20. § 101. A kazár besenyőké Hudud al-'alam 47. § 160. Minorsky kommentárja Hudud al-'alam 443.

20. Czeglédy Károly: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 5 (1954) 243-76. Pritsak, O.: The Peenegs: a Case of Social and Economic Transformation, Archivum Eurasiae Medii Aevi 1 (1975) 212-214. Harmatta János: Egy szaszanida arany pecsétgyűrű felirata, in: Bálint Csanád, Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok, Szeged, 342-348.

21. Kmoskó 1997. 204.

elhagyni lakóhelyüket, mert nem tudtak ellenállni az úz-kazár szövetség támadásának. Az úzok a sikeres hadjárat után elfoglalták a besenyők földjét. Ebből két dologra következtethetünk. Egyrészt az úz-kazár szövetségben az úzok voltak a kezdeményezők, másrészt ez alapján magyarázható a Hudud al-'alam kitétele, miszerint az oguz népek nyugati határát a Volga alkotja. A 10. századi perzsa szerző vagy annak forrása ismerte a besenyők korábbi szállásterületét, amely a török besenyőkről szóló fejezetben található, és ugyanezt írja körül a DAI 37/2-4. Ugyanakkor az oguzok földjének leírásánál már azt az állapotot rögzítette, amikor a kangar-besenyők már nem az eredeti szálláshelyükön tartózkodtak. A kazár besenyők szóösszetételben az ibn Ruszta említette évenkénti, besenyők elleni kazár támadás sorozat tükröződik vissza, amely támadások azt a célt szolgálták, hogy a Kazár Kaganátus kiterjessze fennhatóságát arra a népre, amely felett egyszer már győzelmet aratott az úzok szövetségében.

A Kazár Kaganátus besenyőkhöz fűződő kapcsolatát mind a muszlim források mind VII. Konstantinosz műve alapján az állandó feszültség jellemezte. Az ibn Ruszta által tett megjegyzés arra utal, hogy az évenkénti támadásokkal a kazárok igyekeztek fokozatosan felőrölni a besenyők haderejét.

A De administrando imperio 37. fejezetében említett úz-kazár győzelem után a besenyők nagy része elmenekült, de egy részük nem tartott velük az új hazába. A bizánci császár tudósítása szerint ezek ruházatukban megkülönböztetik magukat az úzoktól. A megjegyzés jelentősége abban áll, feltéve, hogy nem toposzról van szó, hogy megfogható egy olyan tudati tartalom, amelyben egy sikeres, a kangarok által vezetett népszervezés eredményeképpen kifejeződik az újonnan szervezett csoport különbségtetele más népekkel szemben. A kötelék erőssége arra is elég, hogy a nép egyes tagjai az elszakadás után is ugyanahhoz a népcsoporthoz tartozónak vallják magukat.

A DE ADMINISTRANDO IMPERIO ÉS A TÜRK (MAGYAR) HAGYOMÁNY

Bölcs Leó negyedik házasságából származó Konstantinosz életének nagy részét tanulmányokkal, a környező világ megismerésével töltötte és összegyűjtött ismereteit papírra is vetette. A fennmaradt és a csak utalásokból ismert munkáinak száma alapján méltán vívta ki az utókor csodálatát. A korai magyar történelem megismerése szempontjából a De ceremoniis aulae byzantinae néhány adatán kívül az 1611-es első kiadás nyomán De administrando imperio címen ismert munkája bír különös jelentőséggel. Sokan sok helyen fogalmazták meg, hogy amit a magyarság korai történetéről tudunk, azt innen tudjuk. Ha nem állna rendelkezésünkre a császár felügyelete alatt összeszerkesztett munka, akkor csak a muszlim források és a latin nyelvű munkák elejtett, mozaikszerű ismereti alapján tudnánk képet alkotni a magyarság honfoglalás előtti és honfoglalás kori helyzetéről, de a 10. század közepi állapotról is sokkal kevesebbet tudnánk. Érthető, hogy felfedezése óta mindig a viták keresztútjében állt. Adatait egyébként a magyar történészek közül először Pray György hasznosította, aki a császári mű által szolgáltatott adatokat elemezve vázolta fel úgy a honfoglalás menetét, hogy abban a besenyők és a bolgárok szerepet játszottak.²²

A munka egyes, a magyarok korai történetére vonatkozó kijelentéseinek értékeléséhez hozzátartozik, hogy megállapítsuk a szóban forgó rész származási helyét, forrását. A 40. fejezetben a szerző megjegyzi, hogy Termacsu és Bulcsú járt Bizáncban és ott valószínűleg sok mindenről beszámoltak, ami be is került a Romanosznak szánt munkába. Elképzelhető, hogy az a rész, ahol a DAI Árpád leszármazottait sorolja fel, nemcsak az élők, hanem a holtakat is, különböző, időben eltérő forrásokból származik. Jól látható ez Árpád, fia Tarkacsu és unokája, Tarkacsu fia Teveli esetében. Árpád családjáról az első információ még akkor érkezett, amikor Árpádnak csak négy fiát volt érdemes feljegyezni, mert vagy

22. Mértékadó bemutatása, a császár életrajza és egyéb munkái Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai, Bp., 1934. 143-163. Rövid bemutatása és szövegkorrekciós javaslatok Harmatta János: Konstantinosz Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei, in: Kovács László - Veszprémy László (szerk): A honfoglaláskor írott forrásai, Bp., 1996. 105-111.

még nem születtek meg vagy még nem voltak „politikailag” érett korban. A második idősíkban az Árpád-ház következő nemzedékéről szereztek tudomást a bizánci udvarban, azaz az unokák, többek közt Teveli, olyan korba értek, amikor nevüket már érdemes volt a külvilág felé is tudatni. A következő beszámoló idején Teveli már halott, azonban fia, Termacsu fontos megbízatásokat teljesít, többek közt Bizáncba jár követként. Ő hozta a híreket a következő nemzedékről. A különböző időkben feljegyzett, a levéltárban talált genealógiai adatokat a munkát egybeszerkesztő császár vagy munkatársa a 40. fejezet végére gyűjtötte össze és írta le kronológiai rendben haladva. A legtöbb információt, mondhatni a magyarok honfoglalás előtti történetét elmondó 38. fejezet forrásai nem ismertek. Néhány megfontolás azonban tehető.

A mű egésze diplomáciai munka és elsődleges célja, hogy felvilágosítást nyújtson a 10. század közepének bizánci szempontú külpolitikai állásáról. Röviden szólva, egy olyan elemzésről van szó, amely az akkor Bizáncnak fontos területek állapotáról számol be. Konstantinosz munkája, műfaja ellenére, beleillik abba a sorba, amit Maurikiosz és VI. Leó Taktika című munkájával szoktak jelölni. Mindkét forrás alapvető célul tűzte ki, hogy a birodalmát fenyegető népek harcmódorát leírja, és róluk szóló, korszerű ismereteket közöljön az olvasóval. Maurikiosz idején a legfőbb veszélyt a perzsák, Leó császár uralkodása alatt az arabok jelentették. Leó maga mondja, hogy munkáját miattuk írta, mert állandóan zaklatják a birodalmat.²³ Konstantinosz ugyan nem hadi munkát írt, de célja megegyezett elődei célkitűzésével. Számára sem a perzsák sem az arabok nem jelentettek veszélyt, annál inkább a besenyők. Maga fogalmazza meg fiának, hogy a legfőbb probléma Bizáncnak a besenyők. Ha velük jóban van, biztonságban van, ha nincs, komoly veszély fenyegeti birodalmát. A besenyők a steppe urai, segítségükkel sakkban lehet tartani a Bizánc biztonságát fenyegető népeket. De hasonlóan Leóhoz, aki nem feledkezik meg más népek harcmódorának bemutatásáról, így a magyarokéről sem, Konstantinosz is szól minden olyan népről, akik Bizánccal kapcsolatba kerülnek vagy kerülhetnek. Így szerepelnek a magyarok is, akik még a 10. század közepén is Európa számára egyet jelentettek a pusztítással. A De administrando imperio középpontjában azonban mégiscsak a besenyők állnak, a magyarok csupán a steppei ranglista második helyére szorultak vissza. A csak róluk szóló 38. és 40. és a 41. kábar fejezet információit a fentiek alapján nem szűkíthetjük le egyetlen forrásra. A kabarokról szóló rész esetében talán feltételezhető egy kizárólagos informátor, de a többi esetben nem. Az utóbbiaknál szerkesztéssel állunk szemben, amely az egymással párhuzamos információkat meghatározott rendben fűzte össze egy csokorba. Nem csak több magyar forrás tételezhető fel, hanem nem magyar úgyszintén. Ha ezt nem vesszük figyelembe, többek közt nehezen tudnánk megmagyarázni az olyan kitélt, hogy a besenyők a kazárok ellen háborút indítottak és vereséget szenvedtek.

A 38. fejezetet a *çoti* bontja két részre, mely már maga is két egymástól független forrásra utal, de jó példa a szerkesztés metódusára nézve is. Az első részben a magyarok többszöri szállásváltásáról van szó, és a lakóhelyek közül Levedi földrajzi fekvését még folyóval vagy folyókkal (Chingilus, Chidmas) is meghatározták. A fejezet szerkesztője, mivel Etelközről nem talált ebben a részben pontos, folyóval történt meghatározást, kiindult abból, hogy ott „mostanában a besenyők népe lakik”, és a fejezethez csatolta a más forrásból ismert helymeghatározást az öt folyóval. Az első rész továbbbontása egyelőre nem vezethet biztos eredményekre, csak annyi állítható bizonyossággal, hogy már ez is szerkesztés nyomát viseli magán, amire azután történt sor, hogy a besenyők letelepedtek a magyarok volt, Kárpát-medencei bevonulásukat megelőző lakóhelyén.

A történettudomány forráskritikai szempontú megközelítése alapján a császár munkáját lehet hitelesnek vagy megbízhatatlannak minősíteni. Ha hitelesnek nyilvánítjuk csupán az a feladatunk, hogy figyelemmel az esetleges ellentmondásokra, a leírta alapján rekonstruáljuk az eseményeket, akár kizárólag a De administrando imperio szövegére alapozva, akár a magyarországi krónikairódalom bizonyos részeinek hitelessé nyilvánításával, mintegy kiegészítve a császári tudósítást, rajzoljuk meg a honfoglalás

23. Moravcsik Gyula: Böls Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás, Sz 85 (1951):3-4. 348.

lás történetét.²⁴ Ha arra az eredményre jutunk, hogy a császári munka egészében vagy részleteiben nem hiteles, ez esetben arra kell magyarázatot keresnünk, hogy mi az oka a torzításnak. Általában valamifajta hatalmi csoportosulás igényeinek való megfelelést sejtetnek, vagy a történetet leegyszerűsítésnek értékelik.²⁵ Egyazon hely merőben ellentétes értékelési lehetőségét jól szemlélteti a 39. fejezetben a kabarokkal kapcsolatban tett császári megjegyzés kommentálása. Konstantinosz szerint a kabarok, mivel erősek és bátrak, a háborúban a had élén állnak és „az első törzsek rangjára emelték őket”. Elsősorban a külföldi szakirodalom ebben a csatlakozott nép vezető szerepét emelte ki, míg a magyar irodalom, Németh Gyula nyomán, a kijelentést a nomád hadviselés elvének a megvalósulása fényében értékelte, amennyiben a hadszervezetben való élenjárás nem a rangra, hanem az elő- és hátvéd szerepre utal, azaz egyfajta értéktelenségre.²⁶

Véleményem szerint a császári információkat alapvetően hitelesnek fogadhatjuk el abban a vonatkozásban, hogy az túlnyomórészt magyar informátor szájából származik. Kivételnek tekintem a fentebb már elemzett, a magyar honfoglalás előzményeit elmondó részeket (DAI 38/19-23, DAI 40/13-22). Magyar informátorok jelenlétére nemcsak Johannes Scylitzes és Johannes Zonaras megjegyzéseiből következtethetünk²⁷, hanem magából a *De administrando imperio*-ból is, mint arra a fejezet elején már tettem utalást. Harmatta János a 37. fejezetben olvasható, magyar-besenyő háború leírásával kapcsolatos két időpont meghatározást, ti. „ötven évvel ezelőtt”, valamint „a mai napig ötvenöt esztendeje”, két 945-ből és 950-ből származó feljegyzésre vezette vissza.²⁸ Bizánc mindig is törekedett arra, hogy megismerje a határainál élő, ill. az ott újonnan megjelent népeket, amelyek vagy szövetségesek lehetnek, mint arra a besenyőkkel kapcsolatban maga a császár utal, vagy éppen ellenségként fenyegethetik a birodalmat, mint arra szintén a császár utal.²⁹ A magyarok története is olyan követségtől vagy követségektől származott, amelyeket a magyarok küldtek a fővárosba. Figyelemmel a munka keletkezési idejének (948-952) hatalmi viszonyaira, amikor a magyarok már nem jelentettek veszélyt Bizáncnak, hálások lehetünk, hogy egyáltalán szerepelnek a magyarok a császár írásában.

A császári audencián mondanivalóját előadó magyar követ, követek a magyar uralkodó Álmos nemzetség történetét adta elő, és ez a tulajdonképpeni magyar, pontosabban fogalmazva türk hagyomány áll a rendelkezésünkre ahhoz, hogy kérdéseinkre választ kapjunk.³⁰ A *De administrando imperio* 38. fejezetének egyik mondata is bizonyítja, hogy létezett ez a hagyomány, amely természetesen az uralkodó nemzetséghez kötődött. A történet szerint a kazár kagán a már Etelközben tartózkodó Levedinek felajánlotta, hogy a magyarok, a császár szóhasználatban türkök, fejedelmévé teszi. Levedi azonban maga helyett Álmost vagy Árpádot ajánlotta és végül a magyarok (türkök) Árpádot választották, és a döntést a kazár kagán el is fogadta. Árpád uralomra lépése után (pajzsraemelés) olvasható: „Árpád előtt a

24. Az előbbire példaként hozható fel Kristó 1980. Az utóbbira ld. Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés, in: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig (főszerk. Székely György), Bp., 1984. 577-605. Györffy György: Kurszán és Kurszán vára, in: Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről, Bp., 1959. 157-159. nem fogadja el Árpád uralomra jutásának történetét, más vonatkozásban viszont használja Konstantinoszt
25. Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában, Bp., 19874. 73-75 szerint Bulcsú a kabarok főnökeként adta elő saját verzióját Bizáncban. Váczy Péter: A magyarok vándorútja keletről nyugatra, Antik Tanulmányok 1975. 284.
26. Összefoglalóan: Tóth Sándor: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben, Századok 118 (1984):1. 111-112. Eggers, Martin: Beiträge zur Stammesbildung und Landnahme der Ungarn, Teil 1: Die ungarische Stammesbildung, Ungarn Jahrbuch 23 (1997). 10-11. a kavarok jelentős különállását vallja a magyar törzsszövetségben belül, nemcsak Konstantinoszra, hanem a Salzburgi évkönyvre is hivatkozva.
27. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai, (ford., kiad. Moravcsik Gyula), Bp., 1988. 85., 100.
28. Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu, Magyar Nyelv 80 (1984):4. 426.
29. DAI 5/11-13: a besenyők könnyedén győznek a bolgárok felett. DAI/1/16-24: „Úgy vélem, hogy minden időben előnyös a rómaiak császáranak, ha azon van, hogy a besenyők népevel békében legyen...”
30. E szempont figyelembevételével mutattam be Levedi és Levedia szerepét, Takács 2001., valamint Takács, Zoltán Bálint: Khazars, Pechenegs and Hungarians in the Ninth Century, in: Hasan Celal Güzel - C. Cem Oguz - Osman Karatay (ed.): The Turks 1. Early Ages, Ankara, 2002. 524-532

türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme”. A kijelentés második része, miszerint Árpád nemzetsége adja az uralkodót, már szűkítő értelmű, kizárja az Álmos dinasztia Árpád ágán kívüli tagjait az uralkodásból. Arra nézve, hogy Álmos volt a dinasztia alapítója, a Levedi uralmát felváltó család feje, jó argumentációt nyújt a magyarországi krónikairodalom, ill. Anonymus, valamint egy külföldi tudósítás is.³¹ A mondat első fele így Álmosra is vonatkoztatható, aki egyébként magában az elbeszélésben is megjelenik Árpád alternatívájaként a fejedelmválasztásban. Ha ezt az egyfajta emendációt elfogadjuk, akkor az egész történet rávilágít arra a változásra, amit a steppén egy uralomváltás jelent. A steppei hatalmak esetében általános jelenség, hogy ugyanazon népek, etnikumok felett hamar lejár szodik a vezető család leváltása anélkül, hogy ez más irányú eltolódást, például elköltözést jelentene. A belső-ázsiai birodalmak esetében ez jól megfigyelhető: a türkök a szusan zsuanonkat váltották a 6. században, a türköket pedig az ujugurok a 8. században.³² Nemcsak a már említett Bilge kagán, Kül tegin vagy Tonjukuk hagyott maga után feliratot, hanem az ujugur uralkodó El-etmis Bilge kagán (uralk. 747-759) is, akinek feliratát fia állíttatta. A felirat így kezdődik: „Az égben született El-etmis Bilge kagán (és) El Bilge katun felvéve a kagán és a katun nevet [t.i. címet - T. Z. B.] az Ötüken nyugati szélén a Tez forrásánál volt a trón[juk].”³³ Az Ötüken hegység a türköknek is szent helyük volt: „... a türk kagán az Ötüken erdőben uralkodott”.³⁴ A hatalomban történt változás után is az uralom alá tartozó népek tovább éltek mindennapjaikat, akár békében, akár harcolva az új dinasztiával.

Az Álmos-dinasztia hatalomra kerülésére az adott lehetőséget, hogy a besenyők sikeres támadást hajtottak végre a Levediában tartózkodó népekre. A magyarok veresége és kényszerű szállásváltása teremtette meg az alkalmat arra, hogy az addig is ott élő Álmos család felváltsa Levedi dinasztiáját. A De administrando imperioiban azonban megőrződött annak az emléke is, hogy valószínűleg Álmos halála után a családon belül biztosították, hogy csak Árpád leszármazottai kerüljenek az ő helyére. A Bizáncban tartózkodó követ elbeszélésének hangsúlyát erre a momentumra helyezte, ugyanis történetét ezzel fejezte be. A 38. fejezetben ezután olvasható, a honfoglalás eseményeit elmondó történetet nem a magyar informátortól származik, ugyanis Árpáddal kapcsolatban ő nem mondta volna el, hogy az uralkodóház feje menekülni kényszerült. Két megoldás is lehetséges. Vagy egy Árpáddal konkurens csoportosulás is küldött követet Bizáncba, amire azonban nem találok utalást a császári munkába, vagy a császár kombinációjáról beszélhetünk, amit a tanulmány elején elmondottak fényében elfogadhatónak tartok.

A KABAR CSATLAKOZÁS

A kabarok kiválása a Kazár Kaganátusból és a magyarokhoz való csatlakozásuk kiemelkedő eseménye a magyarok Kárpát-medence előtti történetének. Az is mutatja a csatlakozás jelentőségét, hogy Konstantinosz munkájában külön fejezetben is foglalkozik az eseményekkel. A De administrando imperio szövegét hitelesíti a Salzburgi Évkönyv is, amelynek egyik variánsa a magyarok 881. évi, feltételezhetően

31. Az érvek összegyűjtése Kristó Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán, in: Kristó Gyula: Honfoglalás és társadalom, Bp., 1996. 71-78.

32. Ecsedy, H.: Trade and war relationship between the Turks and China in the second half of the 6th century, Acta Orientalia Hungarica 13 (1972) 131-180. Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története, Szeged, 1993. 61-88. Geng Shimin: Die alttürkischen Steppenreiche (552-754), in: Fundamenta III. 102-124

33. A feliratot közli Klyashtorny, S. G.: The Terkhin Inscription, Acta Orientalia Hungarica 36 (1982) 335-336

34. Kül tegin feliratából Györfly György (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, Bp., 19863. (a továbbiakban: MEH) 58. (Kakuk Zsuzsa fordítása)

morva szövetségben végrehajtott támadásánál a kabarokat is megemlíti. A latin szöveg megőrizte alak (Nom.: covari) megegyezik a bizánci forrás kabaroi alakjának kiejtésével: kawar.³⁵

Németh Gyula a népnevet a török qop- a.m. ‚felkel, fellázad‘ ige imperativusi alakjából magyarázza, jelentése ‚kelj fel!, lázadj fel!‘, amit Konstantinosz is igazol, aki szerint a lázadás ténye miatt hívják őket így. A magyar helynevek mellett a magyar hagyomány is megőrizte a kabarok emlékét, Anonymus kun vezérnévsorában, ami nem más mint a kabar vezérek névsora, maguk a nevek a törökből magyarázhatók.³⁶ Németh 1930-ban megjelent magyarázatát sem Kniezsa István sem Györffy György nem fogadta el. Kniezsa nem látta bizonyítottnak a magyar helynévanyagban a feltett kovár népnév megjelenését, Györffy pedig a vezér névsort veti el, azt Anonymus szerkesztésének tartja.³⁷ Benkő Loránd végül meggyőzően mutatta meg, hogy a kun vezérnévsor a Névtelen kitalációja, a nevek alapját képező helynevek a magyar helynévadás termékei, Anonymus célja a történeti hitelesség látszatának biztosítása volt.³⁸

Czeglédy Károly a kabarok csatlakozását Levedi előtti időszakra helyezi, a Salzburgi Évkönyv 881-es adata alapján, és ebből adódóan együtt vonultak vagy a besenyőktől fenyegetett kazárok hívására vagy egy sikertelen nyugati hadjárat miatt.³⁹ Róna-Tas András óvatos fogalmazással a kavir a.m. ‚gyűjt‘ török igét tekinti a szó etimonjának, de nem veti el a népetimológiát sem. Lényegesebb azon megjegyzése, hogy a kabaroknak azokat a lázadókat nevezték, akik a magyarokhoz csatlakoztak, és nem a kazárok egy törzsét.⁴⁰

A DAI megjegyzése, hogy „a kabarok a kazárok nemzetségéből valók”, elképzelhetően a kabarok nem etnikai minősítését jelenti, hanem azt, hogy a kazár birodalom kötelékébe tartoztak, de onnan kiváltak. A másik kitétel viszont, hogy „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket” leszűkíti az etnikai meghatározás lehetőségét, és ez alapján török nyelvűségüket is feltételezhetjük. Fontos lenne tisztázni a kiválás okait, de a rendelkezésre álló források alapján tanulságosabb azt vizsgálni, mit jelentett a lázadók kiválása és mit jelentett azok befogadása.

A Türk Kaganátus feliratainak elemzése során a kutatók lépten-nyomon két fogalomba ütköztek: *el* és *bodun*. A két kifejezés vizsgálata régóta tárgya a kutatásnak. A kérdést Vásáry István is érintette, aki kiemelte, hogy a *bodun* többféle jelentést hordoz, a türk társadalom egészének és köznépeinek jelölésén túl ugyanezzel a szóval tűnnek fel a feliratokon más nomád törzsek, törzsszövetségek, de a kínaiak és a bizánciak is. Az *el* a kagán megtestesítette hatalom, amelynek nem a területiség a lényege, hanem a nép, a *bodun*. Mindez azt jelenti, ha egy *el* kötelékéből kiszakad egy nép, arra továbbra igényt tart a hatalom függetlenül attól, hogy az elszakadt nép már más hatalom területén van.⁴¹ Turxantosz türk fejedelem, amikor fogadja a bizánci követeket vad kirohanásokkal kéri számon rajtuk, hogy befogadták a uarchonitákat, akik korábban az ő alattvalói voltak, ahogy az egyik forrás fogalmaz, „a mi szolgánépünk”, „akik uraiktól elfutottak”. Az orkhoni feliratok szavai jutnak eszünkbe, mikor olvassuk: „... nekem tétet hajt az egész föld, amely a nap első sugarainál kezdődik és nyugat határainál végződik.”⁴²

35. Pritsak, O.: Yowar und Kawar, Ural-Altische Jahrbücher 36 (1965):3-4. 382. szerint a *Qāwar az első magánhangzó hangsúlyjele a hang hosszúságát jelöli. Ezzel szemben Vékony Gábor: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében, Életünk 25 (1987) 382.

36. Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása, Bp., 1991 (a továbbiakban Németh 1991). 265-271., különösen 265-267. Németh szerint a név ejtése: kovár.

37. Mindkét véleményt maga Németh 1991. idézi. Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban, Bp., 1986. 360. Németh-nek csak a nyelvi szimbiózisra tett megjegyzését bírálja.

38. Benkő Loránd: Anonymus „kunjainak” személynevei, in: Benkő Loránd: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról, Bp., 1998. 40-58.

39. Czeglédy 1945/46. 55.

40. Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép, Bp., 1996. 273.

41. Vásáry 1983. 211. Korábban Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság, Bp., 1938. 15-26, vele polemizálva Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása, Bp., 1997. 170-184. A Toñukuk feliratot kiadó Rybatzky, Volker: Die Toñuquq-Inschrift, Szeged, 1997. 75-78. (217. jegyzet) a *bodun* etnikai, az el földrajzi aspektusát emeli ki, uitt. a korábbi irodalom összefoglalása a magyar kutatók említése nélkül.

42. Az idézetek Menandrosztól: MEH 81-82. (Moravcsik Gyula fordítása)

A fentiek háttérében feltételezhetjük, hogy a kabarok csatlakozásával egy új viszony következett be a steppén. A kabarok a kazár uralom ellen lázadtak fel, de lázadásuk elbukott, és menekülniük kellett. A kaganátus ezzel egy nem jelentéktelen népséget veszített el, amelyet hatalmi szemlélete nem viselhetett el. Mivel az események kronológiájának megállapításában csak a Salzburgi Évkönyv adata áll (881.) rendelkezésre, nem tudjuk pontosan, hogy milyen volt az elszakadás idején a Kaganátus katonai hatalma. Konstantinosz alapján azonban annyit bizonyosra vehetünk, hogy egy hatalmában gyenge birodalom nem lett volna képes a lázadást leverni, amelynek méreteire jellemző, hogy a menekülők a magyarokhoz való csatlakozásuk után a magyar törzsszövetségbe való betagozódás ellenére is elkülönültek, nekik külön vezetőjük volt. Ennek fényében a magyarok Kárpát-medencébe való behúzódásuk okai között a kabar csatlakozást is figyelembe kell vennünk.

RÖVIDÍTÉS

DAI Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása, (ford., kiad. Moravcsik Gyula), Bp., 1950.